

11.05.2006

№52 (121292)

БУРЯД үНЭН

ДУХЗРИГ

К 61 годовщине Великой Победы

ОТЕЦ

семнадцатый год и я решил записаться в добровольцы».

Отправившись на войну, молодой Ананий впервые увидел поезд, Иркутск, Нижнеудинск... остановка на три месяца в сибирской школе. Затем путь в блокадный Ленинград.

Туда он прибыл в момент прорыва блокадного кольца. Поезд попал под обстрел. По лесам и болотам добрались до Ленинграда. В городе увидели, что была страшная война. Особенно пострадали окраины. Люди заморенные и унылые, солдаты садили их возле полевых кухонь и кормили.

Первый орден Ананий Александрович получил, когда после освобождения Ленинграда, их перебросили на 3-й Прибалтийский фронт в Эстонию. Предстояло форсировать быструю и холодную Нарву.

«Меня, как человека, знакомого с большой водой, командир вместе с четырьмя бойцами отправил перебраться на другую сторону реки, наладить связь, произвести разведку и сообщить, какие там имеются основные силы противника и где они сосредоточены. Нас обстреливали, вода сбивала с ног, двоих ребят мы потеряли. Оставшиеся трое задание выполнили. Утром советские войска перешли в наступление, которое было удачным. Анания Никитина представили к ордену Красной Звезды.

После Эстонии были Латвия, Литва, Белоруссия. При освобождении последней республики Ананий с однополчанами застрия на одной высоте, которая переходила то к немцам, то к нашим.

«Командир роты сказал мне, что надо достать языка и лучше – офицера. Я подобрал себе помощника, ходил по фамилии Живаго, под два метра ростом и с косой саженью в плечах. С ним мы целый день просидели в окопе, наблюдая за движением противника. Увидели, что те тоже наблюдают за нами. Притаились, дождались, когда к вечеру один наряд немцев сменился другим. И пока новенькие осматривались на месте, мы подобрались к ним. Мой хокол внезапно заскочил в немецкий окопчик, сел там на одного из трех немцев, приведя двоих в оцепенение. Выкинул ко мне их рацию. Мы их быстро разоружили и вдвоем погнали к нашим, где их и сдали. Утром следующего дня наши перешли в отступление и взяли высоту. А мы с Живаго были представлены к наградам. Я – к ордену Славы III степени.

Там же, в Белоруссии, Ананий Никитин в составе тридцати молодых бойцов по болотам день и ночь пробирались в тыл врага. В момент наступления наших войск они должны были в тылу неприятеля устроить панику. Когда «Катюша» подала свой устрашающий голос, они открыли огонь по немцам. Те обезумели, начали стрелять по своим и давить друг друга. Враги не смогли отступить организованно и понесли большие потери.

Ананий Александрович хранит копию национального листа (подлинник находится в Центральном архиве страны). В документе, в частности, сказано: «Никитин Ананий Александрович, младший сержант, командир стрелкового отделения 340-го стрелкового полка, 46-й стрелковой дивизии Сурового дивизиона представляет к ордену Славы II степени».

В этом документе также сказано, что товарищ Никитин в боях за населенный пункт Бонкоу 19 февраля 1945 года проявил исключительную храбрость и мужество. Умел в бою свое отделение, лично уничтожил пятерых противников и одну огневую точку.

Уже в госпитале после тяжелого ранения он узнал, что представлен к пятой высокой награде еще одному ордену Славы.

Все свои ордена он получил после войны, в мирное время, последний орден Славы в 1995 году, когда Советский Союз уже не существовал.

...Комиссованный боец на двух костылях добирался из госпиталя в Байкаль. Под левой коленкой была открытая рана. В кармане лежало направление в Улан-Удэн-

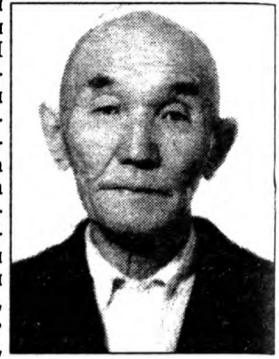

№18 (474)

ХАЙРАТА ЭСЭГҮН ҮҮРГААЛ СЭНТЭЙ

Миний эсэгүн

Шагдар Дамбаевич МИТОВЭЙ түрээн тоonto Марагта болон. Олон үхийн эсэгэй гэр бүлээд 1913 ондо түрээн юм. Хайрата эсэгэ, хүгээн аба Эсэг ороон хамгаалын дайнда хаанаадан, 2, 3-дахи шатын Алдар солын орденуудай кавалер, «Шэн зоригийг түлөө» болон бусад орден, медальнуудтай юм.

Юнэн дүүнэрээ хойноо дахуулжа ундын эсэгэйн манай ажалла баабай баян намтартай. Өөрийн оролдолгоор, ажалла зангаараа хоной хүндээ хүртэж ябанаан юм. Хэдээ хүндээ сагай тохёолдоошаа хаань, Марагтын нуурта, Удын голдо загаанашалаа, ой тайгаар агнажа, гэр бүлэээ хүсэд эдээ хоолор хангажа байгаа. Ахынгаа ашаар гэдээ садхалан, хубсагаа хунаартай байгааби гэхэдээ болох.

Бага балшар наанамдни миний үетэн, танил түрэлхид «Шагдарай буузада» хүртэхээс эргэш нэн. Юрынший үдэрүүдтэй манайда ахаа дүүнэр, ханы нүхэд олоороо айшалагшаа бэлэй.

«Ажал хэжэ ама тохиодох» гээндээ адли, «ямаршье юумэ хэжэ, нурага гарабалтай, тэрэниятай хүн буляжа абаагүй» гэжэ эсэгэмийн ходо хэлэгшэ бэлэй.

Сэдхэлэй уужам зан, ажалай дүршэл хүнэй тон ехэ баялаг, тиймэхээ бусадай ажалай ордолго сэгнэж, зон соо дундаа зэрэг ябаха хэрэгтэй гэжэ бидэндээ ойлгуулаа. Убэр тулюур, уншэн хүндээ түнэлж, гараа нарабайжа ябабал, ури хүүгэдээ, аша зээнэртэй түн түн болох угэхэ гэдэг нэн.

Эсэгүн сэсэн үгэнүүдээ залуудаа хүсэд наанайгаа дабаан дээрэ буурал абынгаа сэнтэйхэн үгэнүүдээ наанан наанан байдад. Эсэгынгээ, Надимит Бадмаевна Дондокова эжэйнгээ ашаар, Цымжит Аюшиевна Цыбенова, Юлия Алагуевна Егорова багшанаар түнэламжаа наанай дабаануудые эрхим дабагдаа гээш.

Миний эсэг багадаа Анаагай дасанай хубараг байгаа. Шуран бэрхэ, нүүрэлгэн ухаамсар хүбүүе бусадай дунданаа илгажа, багшанаар ламанар бусадаа жэшээ болгон тэмдэглэдэг байгаа. Энээн тухай миний Муханса хүгээн эжэ ходохэгээ бэлэй.

1931 ондо Молотовой нэрэмжэгээ колхоздо ветеринарна санитараар ажалайнаа намтар эхилэн юм. 1941 оной июнь нарада дайнда мордожо, Прибалтийн 2-дохи фронтдо Баграмяний хүтэлбэри доро дайлалданаа бишүү. 61-эхи стрелково батальоной мэргэн буудагшадар, минометчикоор ябабан байна. Разведкэдээ нэгэтэ бэшэ ябахадаа, заатагуй немецүүдэй тон лэхэрэгтэйхэн хүнине абажа асарха шадалтай байгаа. «Монгол» гэжэ аратын нэрэтийн сэргэгээ Прибалтийн концлагерьта хаагданаа зонийн сүүлэлгээд хабаадаа. Ухибуун хабадаа тэрэ үеин хөөрөөен бээдээ шэнгээж, концлагерьта байнаа зон тухай хөөрөөен ехэ хадуужа абагша бэлэй.

Дайнай нүүлээр Шагдар Дамбаевич нютагаа бусажа, Яруунын райподо инспекторээр хүдэлэө, нүүлэн Эгэтын-Адагта хоод бэлдэлгэн талаар түрүүлэгшний орлогшо ябаа. Энэ нютагай нүргүүлида завхозоор хүдэлэн намтартай. Наанайгаа амаралтын урда тээ Поперечнын ойн ажагын харуулшанаар хүдэлэө. Хаанашье хүдэлжэдээ, эсэгэмийн оролдосотой ажалшадай тоодо нэрлэгдэжэ, үхийн эсэгэй тээдээ хабаадаа, уграга ябабан ури хүүгэдээ үнэр баян хүгээн баабай тухайгаа халуунаар дурсан хөөрэгшэбди.

Дайнай нүүлээр Шагдар Дамбаевич нютагаа бусажа, Яруунын райподо инспекторээр хүдэлэө, нүүлэн Эгэтын-Адагта хоод бэлдэлгэн талаар түрүүлэгшний орлогшо ябаа. Энэ нютагай нүргүүлида завхозоор хүдэлэн намтартай. Наанайгаа амаралтын урда тээ Поперечнын ойн ажагын харуулшанаар хүдэлэө. Хаанашье хүдэлжэдээ, эсэгэмийн оролдосотой ажалшадай тоодо нэрлэгдэжэ, үхийн эсэгэй тээдээ хабаадаа, уграга ябабан ури хүүгэдээ үнэр баян хүгээн баабай тухайгаа халуунаар дурсан хөөрэгшэбди.

Дайнай нүүлээр Шагдар Дамбаевич нютагаа бусажа, Яруунын райподо инспекторээр хүдэлэө, нүүлэн Эгэтын-Адагта хоод бэлдэлгэн талаар түрүүлэгшний орлогшо ябаа. Энэ нютагай нүргүүлида завхозоор хүдэлэн намтартай. Наанайгаа амаралтын урда тээ Поперечнын ойн ажагын харуулшанаар хүдэлэө. Хаанашье хүдэлжэдээ, эсэгэмийн оролдосотой ажалшадай тоодо нэрлэгдэжэ, үхийн эсэгэй тээдээ хабаадаа, уграга ябабан ури хүүгэдээ үнэр баян хүгээн баабай тухайгаа халуунаар дурсан хөөрэгшэбди.

Ч.ШАГДАРОВА,
РСФСР-эй хэлхээ холбоонай мастер.
ЗУРАГ ДЭЭРЭ: дайнай ветеран Ш.Д. Митыпов.

Любовь ШИГИНА,
журналист.

«Юнэн тугай нүлдэ» гэхэн конкурсдо

II. МОНГОЛЖООНОЙ МОЛОР САЙХАН ХОНХЫН АБЯАН

(Эхинийн майн 4-эй дугаарта).

Арад түмэн зоноо,
Агууехэ буряад-
монголшуудаа,
Айхбартар ехэ Байгал Далайгаа
Абаралсахал гэжэ найдаандаа
Арбан тэдэ хүнүүдэг
Алан-Гуа эжы мэтэ
Аман угын хүсөөр
Абдэр сооноо гаргажа,
Алтан Одонуудые
Абын хүбүүд, басагад,
Таанартая,
Арбан сагаан хургаараа
Адхан байжа, амаршалан
зүүлгэбэ!
Алдар сольетнай дуудабаб!
Аргагүй ехэ эди шэдийнэтнай
элирүүлбэб!

Нюусынетнай таабаб!
Нүдьдьетнай барибаб!
Буурал Убгэн Эзэнэйнгээ
Булаг ехэ даабариие
Буряад-монголшуудаа,
Бүхын Дэлхэйн хүн зониие
Байгал Далайнгаа
Нүр нүлдүүн абаралсахая
Бишье таанартай
Мүнгэн мөөри дүрөөндөө
Мушкаржа эшхэрэн гараад,
Мүшэддээгүүр дамжахаар,
Молор хонхые бэдэрхээ
Мэгзэм, тарни, нюусын
эди шэдийн хүсөөр
Мэн гэнээр дээшээ дэгдэжэ,
Дээдэ Түбидэ гарабаб!
Могой шэнгээр мүлхин
гэтэбэб!

Манан соогуур төөрибэб!
Малаан Эсэгэ Тэнгэридээ
Мэндээ ехээр мэдүүлхэдэм,
Манжшури Бурхамни
Магнай дээрэмни буужа,
Мүр улыем зааба,
Мэнгэ голыен барюулба!
Малгай Тэнгэриин оройдо
Мойн-Ойхон баабайн
олтироого
Монголжоон-Молор Сайхан
Монгол Орон гээн
Морин хуурай аялгаар
Молор хонхын аялан
Миний шэхэндэ дуулдаба.
Тас, ияс гээд дээрэхээ
Тарагад гэжэ унабаб!
Талаан боложо, амиды үлэбэб!
Тэлэржэ тэндээ хэбтээд,
Тэнхээ орожо бодоод,
Тойрожно, эрьеэж хараходам,
Талаа дайда бэшэ -
Түхэрээн Далай мүльнэн,
Тээ хойномни

Томо гэгшийн Бөө
Шулуун Хабсагай!
Тэбхэр ехэ табсан дээрэн
Тэрэ бэээрээ зогсоноб!
Тэбэнэ зүүгээр хадхуулнаб!
Торожо унаад, тогтохояданаб!
Тэсэжэ гарабаб!
Тэндээ наманшалбаб!
Тинээр байтарни
Табан баатар харуулшадтай
Таабай Убгэн Эзэмни
Танижа намайга амаршалаад,
Таалажа хүхин энэбхилбэ,
Тоомоо тааржа баярлаба.
Түрэл гаралн гэжэ
Түхэрээн шэрээдэ нуулгажа,
Томо гэгшийн хундага соо
Духаряя барижка хүндэлбэ,
Долоо дахин дохибо,
Дутгэлжэ байжа нураба.
Даабариием дүүргэжэ,
Таабариием таажа,
Амгалан мэндэ ерээд,
Аба намдаа айлшан болоод
нуухадаш,
Аргагүй ехээр баярлажа,
Хүхижэ омогорхоноб!
Молор хонхын
Алтан аргамжа -
Дүүжэн дэнжүүрье
Арбан хургаараа адхалсажа,
Аман угын хүсөөр,
Агаарай долгөөр
Алишье олон хэлэн дээрэ
Агууехэ Байгал Далайгаа
Аба буурал намая
«Абарыг!», - гэжэ соносхоо,
Алибаа олон аргаар
Алтан захяаем дүүргэхэ
Шатын ехэ буянтай
Аба эжын арбан тэды
үүринэрэй
Алдар нэр солье
Оложо намдаа асараа гүш?
«Олооб! Олооб!», - гэжэ
Оодоржо, оборон бодоод
ориблоб!
Ошоон хэрэгээ бүтээжэ,
Одоол бээмни, наад гэжэ
амарба!

«Бээ махабадаа хайлрангүй
Байлан ехэ онгоороо
Байгал Далайнгаа
Байсын шулуузе
Баатар басагамни
хүдэлгэжэрибэш!
Байза, энэ саргана эхилээд,
Баран аман хэлээрээ бэшэ,
Бүтээжэ, үнэн дээрээ
Бүхын ажалаа эхилэх хүнүүд.
Саарлаа гуурхаар - хуурай
амаар бэшэ,
Салин мүнгөөр тэдхэгдэхэ.

Сэнтэй, үнэтэй Далайгаа
Сэргэжэ ехээр эхилхэ!
Харуулшан хайратай
Буряад-Монгол арадни!
Хэдэ тэсбэртэй
байханайнгаа түлөө
Хорин нэгдэхи зуун жэлдэ
Гайхамшагтай амжалтансуудые
туилахат!
Гайхуулжа хүн зониие
баярлуулхат!
Бадма-Ленхобын сэсэг шэнги
налбаржа,
Зула мэтээр хүгжэн бадархат!
Байгал ариоухан Далайнгаа
Буурал сагаан Убгэнэй
Бурханай Ехэ Захяас
Буряад-Монгол арадни
Бүүхэн бу мартааргытэ!
Молор хонхым абяас
Бүхын Дэлхэйн арадуудай
Булта зоной шэхэндэ
Бороо мэтэ шэбэнгэты!
Арбаад жэлэй урда тээ
Арбан нарин шэгшүүр соо
Абажа арадайши
эхэнэрүүдые
Анан шадалаараа шалгаа
һэмди!
Алтан аягымнай оёорт
Абаалзай шэнги
Арха мяхаараа ахаадаад:
«Алан-Гуа!», - гээшб гэжэ,
Ори гансаараа үлээ һэнши!
Гансаардажа, гажардангүй,
Гомдожо, голхоронгүй,
Гантажа, гэмтэнгүй,
Гайтай ехэ хий ашаатай
Юнэн дабаа, хүбөө ажалые
Ерэн юнэн нюуса шэдээрээ
Юрэн хүн ябад,
Гэрэлтэмэ наран шэнги
Гэдэргээ эрьеэж, сухарингүй,
Гансахан тэгшэ, эрид
харгыгаар
Гаталжа, дабажа,
гараанайш түлөө
Алан-Гуа эхын
Агууехэ хүсэ шадалые,
Алтан Заяа, ариоун дардам
харгые
Ашата Эжы Дэлхэйн
Али олон, нюуса шэдийн
Монголжооной молор хонхын
Аба бишни шамдаа
Бэлэг болгон баринаб!
Ута наха, удаан жаргалтай,
Бүрин бүтэн ябажа,
Бүхын Дэлхэйе басагамни,
Бүхэлжэ тойрохон!

Энгельсина ГАРМАЕВА,
МОНГОЛ ЗУРХАЙН
КОМИТЕДЭЙ ГЭШҮҮН.

НА СНИМКЕ: Э.М.Гармаева с ученым мировым именем, доктором, академиком Д.Логой, с учителем астрологии, академиком Д.Баасанжав.

Хвалю я тебя неземными словами!
«Хэлтэгы ты мой, Хэлтэгы!»
Так хочется прийти иногда к тебе,
Где топала босыми ногами
когда-то,
Девочкой маленькой и резвой
Теплую, нежную землю твою.
Хочется потрогать
и погладить руками
Изумрудные листья деревьев
твоих
С целебными плодами
тающих во рту.
Полежать, поваляться
на травке зеленои,
Что лежит передо мною
персидским ковром.
Вдохнуть всей грудью своей
вдоволь
Твой волшебный
неповторимый воздух.
Наслаждаться запахом
ароматных, тонких,
цветочных духов,
И пьянея от них кружиться
в танцах
вальса, танго, чарльстона.
А затем подойти к милому,
родному берегу тихо.
Посидеть в тишине, помолчать,
Послушать неугомонную,
вечную песнь твою
О любви, о жизни на Земле.
Помечтать, пошептаться
И вспомнить детское, юное,
золотое время былое.

КОСМИЧЕСКИЙ АЭРОДРОМ
Оду пою Землю моих предков
Открывая будущую суть её.
Отрываясь от Земли
на мгновение
Парит и поет душа моя
Оглянулась и вижу с высоты
Огненную картину Зеленой
Планеты.

Отчетливо слышу в ушах
Прощанье, молитвы людей,
Отходящих последних землян
С остывшей земли,
колыбели своей.
Оттого берегут так свято
и бережно
В первозданной хрустальной
чистоте
Огромный космический
аэродром
От той далекой неведомой
Планеты
Куда полетят земляне мои.
От голубого сияния в небесах,
От запаха душистых трав
Я пьянею и падаю вниз,
Обнимая твою Землю
целомудреную,
Наряженню девичьей
красотой,
Веришь, не веришь родная?
Воздухом твоим сильным
и необычным,
Духом твоим сильным небесным
Не могу надышаться так просто.
Оглядываясь очами своими
вокруг,

Сравниться
Бриллиантовая страна моих
предков?
Волшебная, тайная, сакральная,
Хранительница мудрости
и вечности
Ненаглядная, светлая,
солнечная,
Золотая моя Монголия!
Будешь вечно сиять красотой
первозданной
Излучая силу небесную,
неземную!

Хандажап ДАМПИЛОВА

ЗАХААМИН
Буурал даа, бууралхан
Захааминаим
Буюнта түүхье уудалаа haа,
Бултанай сэдхэлдэ
хадугтамаар
Баяртайшье, гунгитайшье
юумэл даа.

Хонгоодор, шошоолог,
минаахай
Хэдэн үеын эсэгэнэр
Холо газарнаа зорижо,
Хадата нютагтамнай тубхиноо.
Уна голнуудые зубшан
түбхинэжэ,
Уг гарбаллаа үргэлжлүүлжээ
шиидээ.
Хүдэр шиираг хүбүүд,
басагадаар
Хангай нютагтамнай шэмгэлэн
тöёогоо.

найхан даа, буурал Захаамин -
харадаг уула, сэсэгтэ тала.
Бугын дуунай урамдан,
Булжамуур шубуунай аялга.

Хабартай нютагтам шубууд
Холын нютагтамаа ерэжэ,
Хадата нютагтам шарай
Хүхюун дуугаар шэмгэлдээ.

Буурал даа, бууралхан
Захаамин -
Буюнтай элиансэгэйм алтан
тоонто.

НИЮТАГАЙ ШАРАЙ Хүгж. А. Батхуухай

Нютаг зоной амгалан
ажабайдал,
Найр нааданай ариун долгин,
Найр хүүгэдэй хүхюун
энээдэн,
Нахатай зоной найхан үреэл -
Энэл даа, нютагтам шарай,
Элдин сагай найхан шарай.
Уна горхоной түргэн шааян,
Ургы сэсэгэй урихан хангай,

Хүбшэ тайгын номгон
нэвшээн,
Хүхүү шубуунай хонгэй аялга -
Энэл даа, нютагтам шарай.
Эртын хабарай эхин шарай.
Хүн зоной эршэгтээ ажал,
Хүбүүд, басагадай хүсэ шадал,
Эдиршүүлэй эрхим нуралсал,
Эдир наханай мохшогүй
эрмээзэл -

Энэл даа, нютагтам шарай,
Эртын хабарай эхин шарай.

ДАБААТЫН ҮҮРГҮУЛИ Хүгж. А. Батхуухай

Тоонто Далахай нютагтам
Тэг дунданд оршодог
наруул найхан үүргүүли
нанай сэдхэлдээд дүтэ юм даа.
Дабаатын үүргүүли,
Дабаатын үүргүүли.
Эрдэмийн орьёл Ѹөдэ
Энэхүү дабшаабди.

Бага балшар наханай
Баяр болонон үүргүүли.
Үзэг номдо үүргүүлан
Үзэг хэштэгтэй багшанарни.
Дабаатын үүргүүли,
Дабаатын үүргүүли.
Эрдэмийн орьёл Ѹөдэ
Энэхүү дабшаабди.

Хоймор нютагтам шэмгэг -
Эрдэмийн нангин гуламта.
Хэдэн үеын хүүгэдэй
Харыг замынеен олгуулаа.
Дабаатын үүргүүли,
Дабаатын үүргүүли.
Эрдэмийн орьёл Ѹөдэ
Энэхүү дабшаабди.

НИЮТАГНИ

Арса, сагаан даалгар анхилжан,
Арса хүрэнгөөр салгидхан
Даалар холуур суутайхан
Аршаантга Далахай нютагни.

ЭХЭ ОРОН ТУХАЙ

ШҮЛЭГҮҮД

ҮЛГИ НАЙХАН НИЮТАГНИ

Зугаа, ажал тэгшэхэн
Зүүн-Адаг дайдаа
Зуун мурөөр түүрээнэб:
..Газар дайдаа уужам гээд
Гаража нэгээти талинаа,
Үсеөхэн лэ эрьешиб,
Үлгыгийн нютагти.
Алиш сагга гэбэшье
Арюун нангин иэрлэжэ,
Үлгэн ехэ замбид
Үндэр нэрыш үргэшиб.
Сагаан сэдхээл хэшээнэн,
Сагаан харгы үршөөнэн,
Сагаан үндэр зяягатай
Сагаан-Морин нютагни,
Газар дэлхийн захаш хаа,
Гансал юм даа зосоомни.
Холын хүбшэй аймагай
Хоймор шэлэн байрлаан
Хонгор найхан нютагни,
Ходол миний зүрхэн соош!
Жэлэй дүрбэн сагга
Жэгдэй нэгэл үнгэтэй
Мунхэ ногоон хасуури,
Мүн тихэдэ хушашье
Сагай сагта хубилаагүй
Сагаан тала, нэрэшье -
Хоёр үнгээр толорпон
Ходол зулагдай даа
Агуулга ехэ дэлхийдэ
Альган дээрэй үргэнэб!
Сагаан-Морин голойнгоо
Шарыя хүгжээ шагнажа,
Угбэн буурал абынгаа
Үреэл үгэйн хадуужа,
Аха нүхэдэй дахажа,
Ажад хэжэх хүдэржэн,
Эрэ болонон газарни -
Эгээ найхан дайдамни,
Тайбан мэнэд, амгалан,
Тэрэл зандаа байна гүш?
Хани нүхэд, үетгэмни,
Хүнгэн, хүйтэй зандаа гүт?
Айл зомнай амгалан,
Арьбан, тарган нууна гү?

Убгээс эсэгтүүлж бууса -
үүбэтэй найхан дайдамни.
Үргэлжэй гойөр нэмыжжэ,
Үри хүүгэдээ баясуулна.
Далахаймни, нютагни, шамдаа
Дураая дуунын бэлэглэнэб.
Сэсэгэти найхан дайдаа
Сэдхэлдээ дуулан мартанаб.
Зүлгэ ногоон соогууршни
Зүрхээс баясуулан ябана.
Үбдэгсөо саынеш махран
Үхийнхүүн нахая дурсанаб.
МИНИИ НЮТАГ
Нютагни, шамаяа дурсахадам,
Нюдэндэмни тоодор
харагданаш.
Наханайм үнгэрхэ бүри
Намдаа дүтэ болонош.
Хаданууд, нютагтам хаданууд,
Харгаданат мүнөө нюдэндэм.
Хадаанаа нохжорон ханамни
Хадуугдаа бүхээр
сэдхэлдээмни.
Хадата найхан нютагтам
Хадуумаар газарнууд олон юм.
Харин нэгэл онсоон
Хабарзаанай тала бии.
Зүрхием ходол татадаг,
Зүдэндэмни үзэгдээдэ,
Золтой бага наханайм
Зүргэн эндэхээ хэйтэй юм.

**НАЙХАН ДАЛАХАЙ
НИЮТАГНИ**
Байса үндэр хадаараа
Бата хэрэм байтуулаад,
Байдал манай түхээрээ
Баян манай Далахай.
Найхан Далахай нютагни
Байхал зүрхым эзэлээ.
Буурал тоонто нютагни
Найхан мэдэрэл түрүүлээ.
Сэнхир сэгээн хадагаараа
Сэхир үнэяа мидалзуулаад,
Сэлеэн зоноо жаргуулаа
Сэлгээн манай Далахай.

Найхан Далахай нютагни
Байхал зүрхым эзэлээ.
Буурал тоонто нютагни
Найхан мэдэрэл түрүүлээ.
Үндэр уула дэнзээрээ
Үлэд тээшэ тэгүүлээд,
Хихүүгэдээ үнэржүүлээ
Үргэн манай Далахай.
Найхан Далахай нютагни
Байхал зүрхым эзэлээ.
Буурал тоонто нютагни
Найхан мэдэрэл түрүүлээ.

**АЛТАН ТООНТО
ДАЛАХАЙМНИ**
Жаргал мандаа олгонон
Жэгээтай найхан нютагнай
Дурлан манаа жэгнээн
Дуулим тоонто нютагнай.
Аба, эжин гуламта
Алтан тоонто Далахаймни.
Аршаан найхан үнэяа
Арюухан манаа сүршэнэн.
Тайгын найхан хангалаа
Тараан манаа үдэшэдэг.
Аба, эжин гуламта
Алтан тоонто Далахаймни.
Хадата тэнюун нютагнай
Найхан даалай нютагни.

Дуулим Далахай нютагнай
Дуранай арюун булаг юм.
Аба, эжин гуламта
Алтан тоонто Далахаймни.
Хүнэй хүдэр хүбүүдэй
Хүльнэй дүрөөдэх хүргэжэ,
Баабайн эрхэ басагадай
Байдал зүбөөр түхеэрээ.
Аба, эжин гуламта
Алтан тоонто Далахаймни.

ҮҮГЭ ЭСЭГТҮҮЛЖ БУУСА
Убгээс эсэгтүүлж бууса -
үүбэтэй найхан дайдамни.
Үргэлжэй гойөр нэмыжжэ,
Үри хүүгэдээ баясуулна.
Далахаймни, нютагни, шамдаа
Дураая дуунын бэлэглэнэб.
Сэсэгэти найхан дайдаа
Сэдхэлдээ дуулан мартанаб.
Зүлгэ ногоон соогууршни
Зүрхээс баясуулан ябана.
Үбдэгсөо саынеш махран
Үхийнхүүн нахая дурсанаб.

Хүбүүдийншье мүнөө үгы даа -
Хада гэртэй харишоо.
Харин нэрэндүүдийн мунхэдээ
Хүнүүдэй дундаа үлэшье.
Зүүдэндээ, нютагни, юу харанаш?
Зуун жэлнүүдэй үлзүүр дээрэ
Зүүдэндээ, нютагни, юу харанаш?
Мянган жэлнүүдэй
манлай дээрэ
нээроундээ, нютагни, юу бодонош?
Энэ хүлгээтээ
сагта, нютагни,
Эльгэ зүрхөө
хүмэр оюулэн байна.
Эрьелтэгүйгөөр үнгэрэн
үе сагуудаа

Эрсэг мэти
сэдхэлдээ тэхэрэюулнэш...
Магад ...
Мянган жэлэй
манлай дээрэ
Моридой түбэрөөн
Ауулдана гү?
Тала дайдаараа
таран нууцан
Малша зонши
харагдахадал гэнэ гү?
Али ...
Аяар холооно
нютагаа урилжан
Агуу хан баабайн
нүүжэе ябана харана гүш?
Гушаад оноор
хамалгана оронон

Гэмгүй хүнүүдэй
уйлалдахаа дуулдана гү?
Магад ...
Дайнаш шэргүүн
жэлнүүдье дабажа,
Дайшалхи замаа
эсэслэж шадангүй,
Хари газарта
яаха хаяжан
Хүбүүдэйш үнэнээн
нютаг тээшээ зүглэнэ гү?

Али ...
Түүдэбшын нааданда
урилдан ерэхэн
Түрүү хүбүүдэй
басагадайш дуунууд
Аяар холооно
зээдэлэн аялгатаад,
Амаржа хэбтэйш
нээрэжжэхэй гү?
Магад ...
Колхозий тарган
садхалан үнээд
Хүдээ талаар
атарлан бэлшэжэ,

Трактор аялга дуулдаад,
Хүдэр аяланхан
кошоходол гээс гүш?
Зуун жэлнүүдэй
уулзуур дээрэ
Зугаалан, нютагни,
түүхээс хоорыш.

Мянган жэлнүүдэй
манлай дээрэ
Магтаал домогоо,
нютагни, эхилши!

Адуу малын өөдөргэн,
Алга мүнгөөр баян гү?
Хэнэй хүүгэд гэрлэжэ,
Хэдэй түрэ наярабд?
Эндэ нутгаад, толгойдом
Эды олон асуудал...
Тайгын дундаа байрлаан
Тала багатай нютагтам
Шэмэтэй ногоон ургадаг -
Шингэтий байха хурьнэинь.
Атар тарган малнуудтай,
Адуун үүрэг үдэсэтий
Үлгэр мэтэ нютагтам
Үндэр заяа хайлрлаан
Хангай үндэр обоонууд -
Харан, нахин манаашад!
Үбэлжэөмний - Сарамта,
Үргэж Хүжайр хойморто.
Үхижүүн ханын үлгыдэн,
Үргэжэ табиан ташаламни.
Зэмхийн элдин хабтагай,
Зунайм нуури - Хонтобой
Хүнан-Толгойн үбэрхөө
Хэдэн гоёор үзэгдөөд,
Зүүдэндэмни эрьешигэш.
Зүлгэ талань зреэлжэ.
Үдэн наран үргэжэ,
Үнгийн сэсэг нахажа,
Үльгэр мэтэ найхан юм
Үхижүүн наханайм гуламта.
Үргэн бэшэ голые
Үгсэн ошбод нууцинуудаа
Элиансэгэй урдандаа
Эйтэй нууцан буусанууд.
Түүхэ болоод үнгэрбэш,
Түлинэ дулаан гуламтаян
Мунхээс сэдхээл хэгнэдэг,
Мунхэ сагы эрьеэн соо
Мунхэ бэшэ нахан бии.
Одоол тоотой нахан даа,
Огсог бүхэн я兵团 даа!
Хэдыш байг лэ, хамаагүй,
Хээн хэрэг ехэл бай!

Бэрхшээлээ хубаажа,
Бээ бээз хайлрлаажа,
Үргажа ябанаан хүүгэдээ
Ухас заахаа мартангүй,
Хожом нэрээс нэрлүүхээ,
Хэтын үе дамжуулхээ
Хэрэг гэжэ үргэжэ,
Орон дэхэйн наран дор
Олон жэл соо хүгжэжэ,
Сарюун, омог, өөдөргэн
Сагаан-Морим байхад даа...

«ЖЭГТЭЙ УШАРАЛ БОЛОНОН ЮМ» СООРХОЙН СОШОРДОМО ДОХЁО

Манай эндэ эсэгтийн дайнай
эхилхын урда жэлдэ нэгэ иммэ
нонин юумэн болонон юм.

Хорёдтой Дугар гэжэ хүбүүн
шувуу шонхорой, ан амитадай
ами таанчлаа агнаха ехэ дуратай
нэн. Нэгээтэ орой намар болонон
хойнон тэрэх хүбүүн Соорхой гэжэ
зуналанай газарта агнаха ябажа
ха. Урагшагүй үдэр тохёлдоно
же, тэрэ нэгэшээ олзогүй, оин
оёороор тэнэжэ, орой болгобо.
Хаана хоногоо гээшеби гэжэ
ябатарни, оин соорхойдо нэгэ
хараган гэр байбажа. Энээндэ
ухаангүй баярлаан хүбүүн
сайшье шанажа уунгүйгөөр, гэр-
тэ ороноор унташбаа ха. Гэнтэ
солохой ороходонон, нэгэхү
булгайгаар бархираадаа
надагдаж. Энэ ихихэдэй Гармамай
яатараа уйлана гээшээ? Үгы, тэрэ
Мэдэгмамай яашою юм, хүбүүгээ
абахагүй? - гэхэ мэтээр наха-
наад, тээд ямар хүбүүн бархир-
ха болобоб, тон эли тодор дуу-
лаалби гэхэ мэтээр гайхажа хэб-
тээтэрээ, дахин унташана ха.

Уни болонгүй, хүбүүнэй бар-
хираан тэрзиние бана нэрийлүүбээ.
Шагнаархахадань, бүри хоёр хүб-
үүд бархиралдаан шэнгий болбо.
Гэнтэй гэр соогуур хүнэй
ябахань дуулдаад, эхэнээр
иигэжэ хэлхэгээ тодор дуулаба:
«Бү бархиралдагты, мэн гэхээр
эдэгхэгтэ даа!»

Дугарай бүхы бээ гансата
хүйтээр хүлэрөөд, шэшэрхэн
хүнүүдээрээ арайхан гэжэ
нютагтам мүнөө болотор
хэлсэдэг юм.

Доржи ДАМБАЕВ.

11.05.2006

№52(21292)

БУРЯД УНЭН

Дүхэргүй

БГУ: уласхондорын харилсаан

Гүрэй
солбон

18

№18(474)

ШЭНЭХЭЭН НЮТАГТА ГӨҮЛ ДАА

саг үглөөний 8-haa үдэшүн 5 саг хүртэр үнгэрдэг. Ехэ бэрхэ, ажалша, нарин зантай байна. Тон нонин ушарын юуб гэхэдэ, нурагшад гарагай 2-то (понедельнигтэ) линейкэгээд үнгэргэн, тэндэтугаа үргэдэг заншалтай. 2 хэшээлэй удаа эдэнэр булта нургууляараа 20 минутын туршада физминутка гэж үнгэргэн.

Бэшэгий дүримүүд ехэнхидээ эхин нургуулида узэгдэнэ. Харин 5 классчай нурагшын уншалгын хэлэн хүгжөөгднээ.

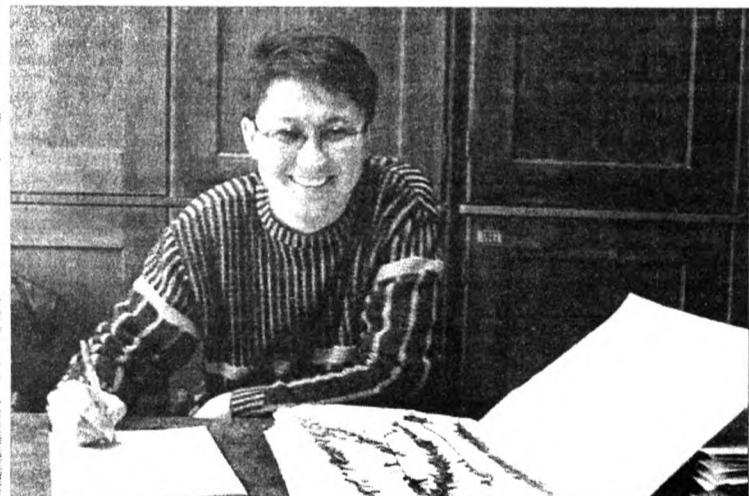

Компьютер гэж байхадаа доошоо баана хуушан монголоор бэшгэдэнэ. Классуд соонь ехэ наруул. Зурагудын, текстнүүдлийн булта хуушан монгол хэлэн дээр. 5 үдэр нурдааг, тээд бүдэртээ эдэнэр дабталгын хэшэлнүүдээ үнгэргэн. Хатарай, дуунай ансамблынуд бии. Бэе тамиртаа ехэ анхаралаа хандуулна. нургашад футбол, волейбол, баскетбол нааднуудые ехэ найн мэдэнэ.

- Танай наамжаар, гол шухала ёё заншалаа тэндэхи арад зон сахина гээшгүй?

Байрма: - Минии наанаада, сахидаг. Юундэб гэхэдэ, эжэ, баабайнарын буряд хубсаахаа үмдэхнээ. Тинхорой соогоо шулан гэрнүүдээс гарна зариман бурядад хэсэгээр дэлгэхчий. Тэрэн соонь ехэ дулаан.

ЗАЯА ОДОТОЙ ЗАЛУУ ЭРДЭМТЭН

«Хүн болохо багахаа, хүлэг болохо унаганхаа» гэхэн арадмынай жэнхэн найхан сэсэн үгэндээ ургажа ябаан буряд залуу эрдэмтэн хүбүүдэй эрхимийн нэгэн Денис Сандановтаа хабаатай юм. Залуу эрдэмтэн Денис Санданов 1978 ондо Буряд-

гаали шэнжэлдэг мэргэжлтэн болоход уратай юн. Баргажанай үнгээ хүхэлиг хада хабсагайтууд, сэбэр унатай Баргажан гол, тэрэниие тойирод ажамиардаг зэрлиг амитад, шубууд, хорхой шумуул зүрхэ сөдхэльчине дохолгонон, нонирхултан байна.

1995 ондо Баян-голий дунда нургуули дүүргээд, Новосибирскын гүрэнэй университедэй Бурядад филиалда орожо. 2000 ондо биологийн эрдэмэй кандидадай нэрээ зэрэг хамгаалаа. Мүнөө Россиин академиии эрдэмүүдэй Сибирийн таңаг Бурядадай эрдэм шэнжэлгүн хүдэлмэрилгэшээр ажаллан.

Денис Санданов наанай ураахаа наанад бодол, үзэл суртал гэхэдэ, зорион зорилгодоо тэгүүлхэ, тэрэнээ заатагүй бэлүүлэх, хүсэндэнь хүргэхэ, тэрэндэгээ түлөө ехээр, оло дахин хүдэлмэрилхэ, ажалхаа. Залуу биолог эрдэмтэн Акулиной, Толстойн, Чеховын, Гоголин гэхэн уран зохицонуудай бүтээлнүүдэе уншаха дуратай.

Харин тэдэнэй дунда буряд уран зохицонуудай үгүй. Хэр тийгэбэшье ороруулан зохицонуудаа нүүлээ үгээ хэбэртэй. Юундэб гэхэдэ, тэрээ 2003 ондо «САБИТ» гэхэн программын бүридэлдэ орожо, Америкийн Холбоото Штадуудаа стажировкоор ябажа ерээ. Хорин найман наандаа намга абаадуй, залуу эрдэм шэнжэлгэшэ дээдэ нургуулингаа залуу эрдэмтэдэй соведэй түрүүлэгшээр хүнгэгданхай, нуралсалай болон эрдэм ухаанай министерствын залуушуулий политикийн талаар Комитетэд дэргэдэхи республикын залуу эрдэмтэдэй соведэй гэшүүн юм.

Хорин наанайнаа хорёо соо Америкээр, Москва, Санкт-Петербург хотонуудаар, Зүүнзүгий Алас-Дурнаар, Марийн республикаар, Алтайгаар, Байгалдай шадарай хизаараар аяншалжаа үрдийн. Иймэл хадаа тэрэнэй абары зангины сангвиник, урагшаадбашаа гэхэн эдэххитэн гээшэ.

БАРИЛДААША БАСАГАННИЕ АМАРШАЛАА

Европын бүхэ барилдаагаар чемпионка Любовь Волосоватай Буряд Республикин Президент Леонид Потапов уулзажа, үндэр нэрээ зэргэдэ хүртэхэндэй баяараа мэдүүлбээ.

23 - тайхан залуу барилдаашаа басаган Хакас Республикаараа арбаад жэлэй саада тээ Улаан-Үдэ ерхэн намтартай. Тэрээр арбан хоёртой байхадаа, нургуулингаа спортын ороод, бүхэ барилдаанай тренировкнуудые хараад ехэ нонирхоо

юм. Тэрээ гэхэндээ, хойши басагахан барилдаашан болонон байна. Арбан нэгэн жэлэй туршада залуу барилдаашаа хаба шадалаа шангадханаар лэ юм даа. 2000 ондо дзюдооро спортын мастер болоо, нэгэ жэл үнгэрээд, бүхэ барилдаанай уласхондорын классаар спортын мастер болонон байна. Наяхан Москвада болон Европын чемпионадтаа хабаадажа, Европын чемпионка гэхэн нэрээ зэргэдэхүртэбээ.

Люба Ангарск хотын Олимпийско резервийн нургуули дүүргээ юм, саашадаа БГУ-да нуралсалдаа дээшүүлүхэ наанайтай. Тиний тэрэяаяар Түүхэнэй аймагай Аршаан нуурин ошожо, Казань хотод болохо мұрысөөнәдэ бэлдэх юм. Тэндээ илалта туylabal, Люба Хитадай Гунджау хотодо үнгэрхэ бүхэдэлхэнин чөмпионадта хабаадаха аргатай болох.

Янжама ЖАПОВА,
ФОТО-ЗУРАГ ДЭЭРЭ: залуу
эрдэмтэн Денис Санданов.

Монгол гэжэ Зоригтон
эрэшүүднэ

Зорондоо шангаржа,

Зогсоогоороо нүгшэдэг.

Зоримог эх орон.

Монгол гэжэ Сарангуй

хаалишан басагады

нахинда борлуулдаг.

хайхан эх орон.

Монгол гэжэ Уулань үндэр,

Унань тунгалаг,

Ургамалын үнгэлиг.

Уужам эх орон.

Монгол гэжэ Тэнгэринь

сэнхир,

Тэгш Талань сэлгэр,

Тэндэ нутгашадын сэмсэгэр.

Түб дэлхэйдэ онсо найхан

эх орон.

Монголой дүүн гэбэл,

Мотоорын дүүн гэбэл,

Мотоорын дүүн бэшэ.

Моритон замуулудые

уяраан

Мойло хара нюдэнэй дүүн.

Монголой дурсагал гэбэл,

Мүнгэн броонзотой шохойн

барилга бэшэ.

Мурнь баларшагий ехэ

субасын зам дээрэ

Мунхажэн үдээн хүн

шуулун хэлэнэ.

Эх ороной уудамд

Эгэл (корын) нюдөө бэлшээхэ

гэжэ

Эсэгэй гэрэй хойморто

Эдээ зооглохо гэжэ

Эртүн Европын

Эрэлхэгээ зоригтой жуулчид

Элэн сүл Гоби нютагаарын

Хүрээнд бүтүү хилэн малгайтай

толгой

Хүлэг моритоной тоонон дунда

Хилын обоондоо налуу газарта

Хальтирга унаан мүр бий.

Энэшни эзэнтэй,

Эзэн эрэлхэг шадалтай.

Эргээнхиээс эсэгтэй, обготай.

Хадаан дээрээ заяатай,

Хадган дээрээ үреэлтгэй

Хан Монгол нэрэтгэй

Ханаагар эх орон шуу.

Бүмбэрсэг би ши хоёр хүндээ

хүтгүүлжэн.

Бөөр алаг үнезэн мэтээ

эрьеелднээн зогсоодоо,

Бүхээг түрүн гүйдэлтэй хүлэг

моридоо нийжэй,

Бүхэшэгүй галайнгаа дүлэндэ

хүрдэл нюүржэй гээжэй,

Бөө мэргэдэй үеёое хүсээтэй

идисэ дэлдайнай

Бүндэгэр толгойго монгол

хүн тухай дуулаануу?

Бүхэй баян байгаалаада

Эзэн хүн мэтээ үнгүүлжэй,

Агаар, унайтан тунгалаагаа

Элүүр, ширигээ үзсэгжэй,

Алтан талаяа алталаан

Уртын дуугаа зохёожо.

Аюулаа бэрхэе дэлдайн

Үрдүн түүхэе бүтээнгээн

Аранзал улаан галайнгаа

Сасаржа байхан дүлэн мэтээ

Анан дүрэлзэн нээдэхэлтэй

Нүүдэлжэн омог дууланайнуу?

Арант баряан газарнаа

Урилдахаа моридой туурай,

Алдан табиха номоной

Оноо дуудаха сууряа

Агар зандан хашалганыа

Агуу Монгол улас түрын байгуулагдахаар 800 жэлэй ойдо

МИНИИ МОНГОЛ

Няяланхаа номоной уухай¹,
Асарай үмэнэй дэбихэх хүсэтэ
Бүхын алдар соло,
Алаг лимбэтэй найруулха
Хонишон
Эхэнэрэй хоолой,
Айрагай үнээй дэргэдэх
Хуа дэмбээ² соносонуу?

Үгүй бээз дээ.
Бүмбэрсэг миний, бөмбөр³
миний.
Үе сагай шуурганд шэшэрэн
хүдэлэн эрьеэж,
Үхэр буугай номондо
Шэхэнэй хэнгэрэг дүжэрэж,
Үймээн ехэтгэй Европын
Үгээр хая я мэхэлдэхээ,
Үйлын үритэй бүмбэрсэг
миний.
Эрьеелдэн хүдэлэн тойрон
байна у?
Тиигэблэ Монгол тухай
соносон.
Тэрэшийн эндэ байна.
Тэнигэр талаанаан ургажа
тургээн
Тэнэгхэн хүбүүнбүй
Шүүгэлжээ гэж байна.
Арад түмэн түүхэх хоёрро,
Алтан углы нюстагаа
Алдаршуулжанхан матгаха гэжэ
Алаг үрин болож түрееби.
Налгай, баруун түбинүдээр
Дүүрэн байдаг сурвалжлалыа
Сонин сурвалжлалыа
бүхэниние

Эрдэм, соёл угы, бүдүүлгээр
матгагад угые
Сохор зэд мүнгэнэйшиш ёнэгүй
Байхадан билдээ.
Соонтон шэхэгтэй мөрөороо
Далай тэнгис харайжа,
Соёмбо үзэгтэй тугаараа
Даян дэлхэй үрээзэж,
Нонгины нөёө хэлбэртэй эбэр
Номоноороо гайхуулжан юм.
Хожом тэрэй номоной
Хүбш хүсье хэмжээж,
Холын холдо төхөвдэх

Номон юуен ёршэлэн,
Хийто ороной мэрэгэн
Сагаан буурал Циолковский
Хорин хэдэн хэлэй юсуута
Сургаалаа үлдээжэ,
Холбоот орос улас тэрэнэй
Захаяа бэлэлүүлжээ.
Хотол дэлхэгээр бүриин
түгэс Гагарин

Хүбүүгээ мандуулжан юм.
Монгол гэжэ байханшье
юм уу?
Байгаагүйшие юм уу?
Байхашье юм уу гэжэ
Баруунайхид яридаг.
Тиигэблэ тэрэй Монгол
гэдэгшни

Байханшье юм, байгаашье юм.
Байхашье юм юм гэжэ
байгуулжан юм.
Бахархаха гэжэ
бадаруулжан юм.
Байхаа байхадаа баргын
таанар бэшэ,

Баатарнууд байна юм.
Баатарнуудые таанар

Мэдэх ўу?

Нараа, нахинда ганданан
нуудэлшэн

Аймагай субасаана

Нанаан залуу баатар

Модон дөнгөтэй⁴ торнижо,

Набашан хэлбэртэй

номоороо

Үрэн, дорон заажа,

Наадж газарай хэмрэе

Үдээгэй юм мэдэх дэбижэ,

Найман түмэн үнэлүүртэй

Хүлэг онгосоо дархалжва,

Наран уласай эрье уруу

хээлижэ ябаян түүхээтэй

Алтан шарамал тоногтой⁵

Зандан үнүдэлдэл наалайжа,

Арбан сагаан хургандaa

Ошор, алмаз ялалзуулжан

Араг Шагийн⁶ ўмэнэ.

Дэлхэйн бүхэлдүүр бүхэлдэжээ

байхада,

Арhan самса дээрээ

Бүлжан дэгэл бүтгэрэн

Будаан билдэр гартаа

Илдийн барьуул ахдажан

Ангуушаа, машанай баатар

Арга шадаад үнгэрэн

түүхээтэй.

Найман зуунай тэрэ тээ

Наринхан шэрэм гөлөмөн⁷

дээрэ

Ган дүрөө жинижэ,

Намхан шширэг моринийнгоо

Хур дэлхэн дээр бүхжээ,

Наранай шэнгэхэ зүг уруу

хүр бүгүүли шедээжэ,

Намтар түүхэтгэй Париж-ай

Алтан Цамхагийн⁸ ургалж,

Наашаа сааша ганхуулан татаажа

ябаян түүхээтэй.

Засагай нүр жабжалан гэдэгээ

Дэлхэй тийгээж ойлгонон юм.

Зарлиг тушаа хоёрэе

Европ газар түүхэн юм.

Заганаа ехэтгэй Хэрлэнэй

«ХАА БАЙНА ТЭР ДИВААЖИН?»

ГҮН ГҮНЗЭГЫ ҮДХЯТАЙ ҮЯНГЫН ШҮЛЭГ

Гэмгүй нүхэдэй дуудалгаа,
Гэрэй утааны гэнэ гэнэ дуутаржа,
Гэгээн сонхорын Саран авхай
Гэтээж харнааэр һэмээхэн

мэдэгдэнэ.

Хурал баяр хоёрто айрагай

табагтай,

(Продолжение. Начало в предыдущих номерах).

Соединяясь, эти четыре группы войск составляют двенадцать туменов девять тысяч человек. Это достоверное число. Но оно относится не к 1206 году, а ко времени кончины Чингисхана.

Особенно расширенная в это время личная гвардия Чингисхана, главный тумэн, стала авангардом всех вооруженных сил Ханского Монгольского государства, ударной проникающей группировкой непобедимой железной конницы Чингисхана и школой кадров для всех воинов.

Вооружение железной конницы, подготовка войск и способы ведения боя

Мы достоверно узнали, что во времена создания Ханского Монгольского государства Чингисхан имел больше двенадцати туменов войск. Все эти двенадцать туменов составляют конные войска. «Когда монгол отправляется на войну, он готовит двух-трех ездовых коней, некоторые готовят шесть-семь лошадей», - отмечал посол Сунской династии Шиуйдин, лично путешествовавший по Монголии в XIII веке. Судя по этой записи, не вызывает сомнения то, что все войско монголов было исключительно конным и они пользовались многочисленными лошадьми. Таким количеством лошадей могло обеспечить войска только монгольское общество, основным занятием которого было скотоводство. Эта задача невыполнима каким-либо другим народом. Земли и пастбища в Монголии были просторны, это дало возможность заниматься скотоводством, особенно лошадьми, и организовать на этой почве конные войска.

Лошадь, которая является живым оружием конных войск, в XIII веке служила самым распространенным средством для сообщения. В нужные моменты она поддерживала жизненные силы людей, обеспечивала им пищей. В дальних походах, если не хватало провизии, войска Чингисхана питались конской кровью. Каждый прокалывал определенную вену своего коня и высасывал кровь. Об этом написано в «Путевых заметках Марко Поло».

Основным оружием монгольских войск того времени являлись лук и стрела, железная дубина, гнутая сабля, длинная пика, короткий щит, сабля, короткая дубина, секира, аркан, кожаный щит. «Латник и шлем, которые они надевают, делаются из высушенной на огне кожи быка, потому очень тверды». «Еще есть круглый щит (шесть слоев)», - сообщил Пен Де Ез. Все это считалось самым современным для поры.

Оружие - важный фактор в решении судьбы сражения, но не решающий. Решающим фактором является воин, владеющий этим оружием. Железная конница Чингисхана сотрясала мир в основном благодаря мужеству и отваге, богатырской сноровке воинов. Марко Поло отмечал, что «они очень мужественны в сражении, они ни во что не ставят свою жизнь, равнодушны ко всяkim трудностям и тревогам, характер у них свирепый и удалой», что «они умеют терпеть всякие лишения и горести». Этот боевой, мужественный, богатырский характер в обычное время вырабатывался закалкой, воен-

Сайшиял

ной подготовкой. Слов нет, монгольские дети «растут на конских спинах», «привычны к верховой езде, стрельбе из лука». Так отмечается национальная особенность монголов в таких исторических книгах, как «Полные заметки о монголах и татарах», «История Юаньской династии». Это, с одной стороны, характеризует основу конных войск, с другой стороны, организованное обучение и закалка в войсковых соединениях проводились постоянно. Этую задачу монголы выполняли следующим образом. Обучение через охоту и облавы является исконной древней формой. Для кочевников-монголов охота и облава ста-

оставил Марко Поло. Он отмечал: «Когда они отправляются в дальний поход, не возят с собой принадлежности стана, посуду для зерна... С собой берут несколько палаток, изготовленных из своеобразного войлока. В них скрываются от ветра и дождя». «Если нужда заставит, они целый месяц могут пытаться кобыльим молоком. Если нет, то могут поймать другое животное. Кони у них питаются одной травой, зерно и семена других растений не употребляют. Если возникнет очень спешная нужда, они не разводят огня, больше десяти дней могут обходиться без пищи. В это время они высасывают кровь у своего коня». «Они сушат, варят молоко и готовят всякую разную еду. Когда мобили-

ются. Враги его с каждым днем приходили в упадок и, начиная с 1203 года, Чингисхан изменил свою тактику и перешел к большому наступательному бою. Это стало основной политикой войны, основной политикой ведения боя.

Теперь познакомим с подлинной его тактикой ведения боя. В предыдущих главах при описании хода боев мы знакомили, так или иначе, с подлинным положением дел.

Но способы ведения войны совершенствовались и, соответственно, более организованным стало разделение войсковых соединений, приоравливание их непосредственно к ведению боя. В обычное время существовали «внутренние соединения ночью»

и сейчас, этот вопрос непременно надо решать. В современной войне связь обеспечивают электронные средства, но есть всевозможные подвижные средства связи (летающие средства, машины, моторы, лошади). Есть еще сигнальные средства связи, как: флаги, трубы, сигнальные ракеты. Каким же образом решали этот вопрос во времена Чингисхана? Чингисхан с самого начала уделял этому важному делу большое внимание. К примеру, когда в 1189 году впервые был выдвинут в ханы, то назначил Архий Хасара, Тахайя, Сухэгэйзэдуна, Цагур хана на должность «хола иин хогоцаг, ойра иин одара» (по расшифровке Ц. Дамдинсурэн, «проводник, узнавающий дальние, близкие земли»). В со-

СКАЗАНИЕ О ЧИНГИСХАНЕ

ЧИНГИСХАНЕ

го дозора, внешние соединения остерегающих войск», а в боевых походах войска делились на правое крыло, на левое крыло и основное центральное подразделение. Еще были предводительствующие (авангардные) войска, косичные (хвостовые) войска, передние дозорные, задние дозорные.

По этому поводу вкратце приведем заметки Марко Поло. «Когда войска двигаются вперед, группа в двести человек выезжает на два дня раньше для разведки. По бокам и сзади едут защитные предупреждающие разведки, предупреждающие от внезапного нападения врага». Перед боем воины Чингисхана развертывали знамена и поклонялись им, чтобы укрепить боевой дух. Иногда Чингисхан прибегал к религиозному способу поднятия духа войск, «давал наказ духовому наставнику-гадальщику, чтобы сражение происходило перед его глазами, дабы наставник гадал и сообщал, какая сторона одолевает».

После построения боевых рядов «по обычай татарских людей (говорят о монголах). - Автор) перед боем начинали трубить музыку на разных бичурах и трубах, считали соединяющие цифры, били в барабаны и бубны, только в это время начинали биться. Эти призывающие считалки, грохот барабанов и бубнов внушили слушающим устрашающее величие». «Когда боевые барабаны начинали греметь, все стороны начинали перестрелку, летящие в обе стороны стрелы закрывали небо, падали многие люди и кони». «Еще татарские люди во время сражения не смешивались с противником. Они окружали его. Сначала стреляла одна сторона, потом другая. Иногда делали вид, что бегут, увлекали за собой противника. В какой-то момент поворачивались, стреляли назад, поражали людей и коней противника, как в сражении в упор. В такой тактике боя противнику в какое-то время казалось, что он побеждает, а на самом деле он терпел поражение. После такого «заигрывания» с противником татары возвращались обратно и ликвидировали остатки его войск... Их кони удивительно быстро разворачиваются».

Как только раздается сигнал, они тут же настигают противника. Этой проворной быстрой они достигли многих побед».

Войска Чингисхана имели также строгую дисциплину, придерживались суровых законов на поле боя. К примеру, в ходе боев нельзя было зарыться на добро врага, задерживаться из-за добычи и трофеев. Если бой получится раздробленным и войска разбредутся, то они должны были вернуться к исходным позициям. К невернувшимся применяли силу закона.

Еще одним важным вопросом, связанным с конницей Чингиса и боевыми сражениями того времени, является вопрос сообщений и связи... Обеспечение связи, которое в современной войне рассматривается, как «глаза и уши» войск, является одной из боевых служб. Какую бы форму не имела эта служба раньше

временном понятии получается «посланник, связной». Об этом довольно подробно отмечает Березин: «Вновь выдвинутый хан (говорят о Чингисе. - Автор) не думал только о широте и просторности своего круга, больше думал о народе, находящемся в его подданстве. В случае срочной необходимости он быстрее приходил на помощь подчиненным ему поенам и министрам. Если подвластный народ попадал в трудное положение, он требовал, чтобы ему немедленно сообщали, посыпали «конного связного» в любое время дня и ночи. Он лично подготовил многих связных на хороших лошадях. Говорил, что ханский указ должен быстрее доставлен на любое дальнее расстояние подобно быстрой стреле. Чингисхан посыпал во все стороны конных связных, чтобы узнавали, какие новые слухи, какие обстоятельства появились на подвластных землях, чей улус куда перешел или из какого дружественного аймака, какой человек приехал в гости, или какие купцы откуда приехали. Когда присяжал такая связной, Чингисхан сам встречал или человека посыпал, принимал гостеприимно, обеспечивал жильем и угощением, особенно старался, чтобы кумыса было достаточно. Эти «конные связные» впоследствии стали важной системой связи и взаимоотношений Ханской Монголии. Также знаменитые на весь мир монгольские «уртоны», «проводники» (замчины), ямщики (улачи) стали постоянно действующими. Хотя этот уртонный путь по-настоящему был наложен во времена Угэдэй хана, во времена Чингисхана, когда он отправился в поход на запад, была проложена линия связи от монгольской возвышенности до Средней Азии, до тех земель, куда достигали монгольские войска. Монах-созерцатель Чиу Чо Жий монашеской религии Сунской династии по этой линии связи отправился в Среднюю Азию и встретился с Чингисханом.

Большой барабан является не только боевым символом монгольских войск, но и сигнальной связью в ходе боев. «Гуве Ван (говорят о Мухули. - Автор) имел один-два барабана, применяя его, когда идет в бой» («Полные заметки о монголо-татарах»). «Распыльявшихся воинов собирают по сигналу барабана» («Деловая книга о черных татарах»). Эти записи подтверждают вышеизложенное. Марко Поло отметил, что во времена Юаньской династии Хубилай хан возил огромный барабан на спине слона. В «Сокровенном сказании» отмечают, что монгольский барабан изготавливается из шкуры черного быка. Это имеет свою причину. Всякие обычаи могут быть связаны с религиозными представлениями, с шаманскими традициями. Но барабан, применявшийся специально в боях, представлял собой внушительное изделие.

Из книги
«Сказание о Чингисхане».
Перевод
со старомонгольского
Норпола ОЧИРОВА.
(Продолжение следует).

